

TÜRK DESTANCILIK GELENEĞİNE BÜTÜNCÜL YAKLAŞABİLME VE ALP KAVRAMI ÜZERİNE BAZI YENİ YAKLAŞIM DENEMELERİ*

APPROACHING COMPLETELY TO TURKISH EPIC TRADITION AND SOME NEW APPROACHING TESTS ON "ALP" CONCEPT

Yrd. Doç. Dr. Mehmet AÇA**

ÖZET

Bu makalede, Türk destancılık geleneğinin farklı Türk topluluklarının destancılık geleneklerinin mukayesesi, Türk destanlarının din, medeniyet kavramları ve tarihi gelişim çerçevesinde tasnifi gibi bazı problemlerine dikkat çekilmiştir. Daha sonra, Şamanizm, Kök Teñri, Tabiat ve atalar kültü kavramları gözden geçirilmiştir. Alp kavramı, Türklerin en eski dini olan Kök Teñricilikle birlikte ele alınmıştır. Alp kavramı, Batı Türkleri ve Doğu Türkleri (Güney ve Kuzey Sibirya) yaşadıkları bölgeler olmak üzere iki grupta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Alp, Oğuz Kağan, Türk Destancılık Geleneği, Kök Teñri, Şamanizm

ABSTRACT

In this article, was attracted attention on some problems of Turkish epic tradition etc. "comprasion of different Turkic communities' epic traditions", "classification of Turkish epics according to religion (pre-Islam and İslam) and civilization, historical progress of Turkic communities. Then was examined some concepts etc. "Shamanism", "Kök Teñri", Cults of nature and fathers. "Alp" concept was examined together "Kök Teñri" was the oldest Turkish religion. "Alp" concept was examined in two part: the regions which West Turks and East Turks lived.

Key Words

Hero, Oğuz Kagan, Turkish Epic Tradition, Kök Teñri, Shamanism

Türk destancılık geleneği üzerine Anadolu sahasında yapılan araştırmalarda Gök Tanrıçılık, Şamanizm, İslam, Göçebe ve Yerleşik Toplum Şartları, İslam Öncesi ve İslamî Dönem Türk Destanları, Alp Tipi, Alp-Eren (Gazi) Tipi gibi bazı anahtar kavramların ön plana çıktığı görülmektedir. Bütün bu anahtar kavramlar, Türk toplumunun tarih boyunca tarihî, sosyal, iktisadî ve coğrafi şartlara bağlı olarak geçirmiş olduğu evreler ve bu evrelerin sözlü gelenek üzerindeki etkileriyle doğrudan bağlantılı

olarak ortaya çıkmışlardır.

Türk destancılık geleneği incelemelerinde araştırmacılar, yukarıda sıralanan anahtar kavramlar çerçevesinde destanları belirli sınıflamalara tabi tutmuşlardır. Bu sınıflandırmalarda da öncelikle Türk toplumunun girmiş olduğu dinler, dahil olduğu medeniyet daireleri ve yayılmış olduğu coğrafyalardaki diğer toplumlar tarafından uğratıldığı kültürel etkilenmeler dikkate alınmıştır. Tabiatıyla, toplumun geçirmiş olduğu bütün evreler ve yaşadığı değişiklikler, doğru-

** Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

dan bir insan yaratması olan sözlü ürünlerde de yansımasını bulmuştur. Bir dönem Gök Tanrıca bir inanç sistemine sahip olan Türklerin önemli bir kısmı, ilerleyen dönemlerde İslam dinine dahil olup yerleştiği Ön Asya coğrafyasına adapte oldukça destanlarda ifade bulan düşünce ve inanç kalıplarında doğal olarak bazı değişiklikler gözlenir olmuştur. Oğuz Kağan destanının Uygurca nüshasında yer alan Oğuz tipiyle Reşideddin tarafından Fars dilinde kaleme alınan Oğuzname'deki Oğuz tipi arasında İslam ve Ön Asya coğrafyasından kaynaklanan bazı ideolojik ve sosyal farklılıklar meydana gelmiştir. Öyle ki, bu bazı farklılaşmalar, bir takım folklorcuyu İslam öncesi Türk destanlarıyla İslamî dönemde teşekkül eden Türk destanlarını mukayese ederken bazı eksik ya da yanlış yargılara bile sürükleyebilmiştir. İslam öncesi destanlarda kuru bir cihangirlik ya da sadece güç ve tahakküme dayalı cihan hakimiyeti ideolojisinin hakim olduğu, İslamî dönemde teşekkül eden destanlarda ise yüce bir ideal (İla-yı kelime-tullah, nizam-ı âlem) uğruna yaşanan mücadelelerin yer aldığı, bazı kaynaklarca altı çizilerek dile getirilmiştir. Halbuki ideoloji başta olmak üzere, meydana gelen değişikliklerin özde değil de çoklukla kabukta olduğu dikkate alınmış olsa idi, yapılan bazı değerlendirmelerin eksikliği daha başlangıçta görülecekti. Bunun için de geçmiş Türk topluluklarıyla günümüz Türk topluluklarının düşünce ve inanış sistemlerinin destanlar, inanmalar ve mitolojik araştırmalar vasıtasıyla mukayeseli bir şekilde ele alınması gerekmektedir¹.

Türk destancılık geleneğini incelemede Anadolu sahası Türk araştırmacıları-

nın bazı tespitleri eksik yapmalarında ve araştırmaların doyurucu bir noktaya gelememesinde, her halde diğer Türk bölgelerinde günümüzde de çok canlı bir şekilde yaşatılmakta olan destan geleneklerinin incelenememesi, araştırmaların istenen ölçüde mukayeseli bir şekilde yapılamaması etkili olmuş olsa gerektir. Gerçekleştirilen incelemelerin bugüne kadar bilinen klasik tasnifler içinde yer alan ve daha çok Türklüğün batı koluyla ilişkilendirilen destan metinleriyle sınırlı kalması, Altay, Hakas, Tuva, Şor, Saha, Kırgız, Başkurt, vs. Türk boylarına ait destan metinlerinin incelenememesi ve yukarıda adı zikredilen ortak-büyük Türk destanlarıyla mukayese edilememesi, Türk toplumunun binlerce yılı kapsayan tarihsel bir süreçte meydana getirdiği destancılık geleneğinin geçmişi ve bugünüyle bir bütün olarak ele alınmasını geciktirmiştir. Bunda da, adı geçen Türk bölgeleriyle uzun yıllar boyunca yaşanan kopukluk, Anadolu ve diğer Türk sahalarındaki Türk araştırmacılarının yapılması gereken bu çalışmalar için gerekli hazırlıkları yapamaması ve en önemlisi de Rus^{***} ve Batılı türkologların ortaya koyduğu verileri, bütüncül ve mukayeseli yaklaşımları doğurabilecek olan Türk merkezli bir türkoloji mantığını tam anlamıyla oluşturup yeniden eleştirel bir şekilde ele alamaması etkili olmuştur.²

Türk destanları üzerine yapılan değerlendirmelerde, İslam öncesi Türk destanlarının baş tipi olan alp ile İslamî dönem Türk destanlarının baş tipi olan alp-eren (gazi) üzerinde zaman zaman mukayeseler yapıldığı görülmektedir. Elbette ki bu mukayeseler, Türk ulusunun geçirdiği evreler ve bu evre-

lerin onun sözlü ve yazılı yaratmalarındaki etkilerinin ortaya konulması açısından son derece gereklidir. Anadolu sahasında alp ve alp-eren (gazi) tipleri üzerine en kapsamlı çalışmayı Mehmet Kaplan yapmıştır ve onun değerlendirmeleri, kendisinden sonra gelen pek çok araştırmacı tarafından bir çıkış noktası olarak kabul edilmiştir³. Kaplan'ın alp tipi için Oğuz Kağan ve Köroğlu destanlarından ve alp-eren (gazi) tipi için de İslamî dönem destanlarından yola çıkarak yaptığı tespitleri, Türk destancılık geleneği ve bu geleneğin ortaya çıkardığı tipler üzerine Anadolu sahasında yapılmış kıymetli araştırmalardan. Kaplan, değerlendirmelerini kendi dönemine kadar yapılan çalışmalar ışığında gerçekleştirmiştir ve o günden bugüne gerek Türk destancılık geleneği üzerine ve gerekse Türklerin eski ve yeni dönemlerindeki inanç ve düşünce sistemleri üzerine Anadolu ve diğer Türk bölgelerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar ve diğer Türk gruplarının destanlarına ait metin neşirleri sonucunda Kaplan'ın adı geçen tipler, özellikle de alp tipi üzerine yaptığı tespitlerini yeniden gözden geçirmek, onlara yeni katkılarda bulunma zarureti doğmuştur. Kaplan, özellikle de alp tipinin en yüksek noktasını temsil eden Oğuz Kağan'dan yola çıkarak yapmış olduğu değerlendirmelerinde, diğer Türk gruplarının kahramanlık destanlarındaki alpların yansımalarını ve özellikle de eski Türk toplumunun inanış ve düşünüş sistemlerini dönemin araştırma şartları ve kendisinin bir folklorcudan ziyade bir edebiyatçı olması sebebiyle fazlasıyla ele alamamıştır.

Burada, doğduğunu söylediğimiz zaruret çerçevesinde, alp kavramı üzerinde özellikle de Oğuz Kağan'dan yola çıkarak bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Bu değerlendirmeleri yaparken de destanları teşekkül ettiren ve destanlardaki alp tipini harekete geçiren Türklüğe ait inanç ve düşünce kalıpları esas alınacaktır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, alp tipi etrafında ortaya konulacak olan görüşler, ileride alp ve alp-eren (gazi) tipleri arasında yapılacak yeni mukayeseler açısından da son derece önemli sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Türklerin İslamiyet'ten önceki dönemlerdeki inanç sistemi üzerinde bugüne kadar bilim adamları tarafından pek çok şey söylenmiştir. Türklerin en eski ve en köklü inanç sistemi ortaya konmaya çalışılırken Gök Tanrıçılık, tabiat ve atalar kültü, Şamanizm, Toyinizm, Totemizm gibi kavramlar ön plana çıkarılmıştır. Pek çok Rus ve Batılı araştırmacıyla onların Türk kökenli takipçilerinin ileri sürdüğü Çok tanrılı inanç sisteminin yaşanan değişimler ve etkilenmeler neticesinde Orta Doğu menşeli tek tanrılı inanç sistemine geçiş görüşü, Türklerin dinî tarihini inceleme çalışmalarında genellikle hâkim bir görüş olarak ortaya çıkmıştır⁴. Fakat, meseleye Türk toplumunun sözlü ve yazılı ürünleri ile yabancı ulusların yazılı kaynaklarında yer alan Türklerle ilgili malumatlardan ve en önemlisi de mitolojik verilerden yola çıkarak yaklaşan sayısı pek o kadar çok olmayan bir takım Türk araştırmacı, Türkler arasında en eski ve millî olma vasfına sahip inanç sisteminin Gök Tanrıçılık olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra tabiat ve atalar kültürleri de bu inanç

sistemini çevreler bir durumda Türkler arasında son derece yaygın bir şekilde var olagelmıştır. Bugün için en sağlıklı ve akla yatkın görüş, Türklerin çok Tanrılı bir inanç sisteminden tek Tanrılı inanç sistemine geçmedikleri, aksine, çok eski devirlerden itibaren tek bir Tanrı olan ve insanları yaratıp kıyamet gününü onları yargılayacak olan Kök Teñri'ye inandıklarıdır. Tanrı, her şeyin üzerindedir ve ancak onun rızası ile her şey olmaktadır. Onun tanrısal özelliklere sahip olan yardımcıları (Peygamberler ve melekler) vardır ve onlar Tanrı'nın buyrukları doğrultusunda insanlara nasıl olmaları ve yaşamaları gerektiğini öğretmişlerdir⁵. Hiçbir şey yokken o vardı, ancak o istedikten sonra onun iradesiyle kâinat ve insanlık yaratıldı. Tanrı yaratan, yaşatan, yargılayan; ebedi ve sonsuz olan, her şeyi gören ve bilen, vs. vasıflarıyla her şeyin üstündedir. O göğün dokuzuncu katında kendisinin yarattığı ışık dünyasında, yani, Cennet'te oturmaktadır. Eski Türkler arasındaki Tanrı'nın birliği ve her şeyin ancak onun istemesiyle olabileceği inancı, şayet Türk mitolojisi (Yaratılış, Tufan ve Kıyametle ilgili metinler, tabiat ve atalar kültü, vs.) ve Kök Türk yazıtları yeniden gözden geçirilirse görülecektir. Oğuz Kağan destanının Uygurca nüshasında ulusunu birleştirip yücelten, fethettiği bütün bölgelere barış ve huzuru götüren, kısacası kaosu yaşayan yer yüzünü tekrar kozmos haline dönüştüren, yer yüzünde Tanrı'nın kurduğu nizâmı yeniden tanzim eden Oğuz'un ülkesini oğulları arasında paylaştırdıktan sonra ulusu toplayarak düzenlediği toy sırasında başını göğe kaldırıp Ben Gök Tanrı'ya borcumu ödedim!⁶ demesiyle Hz. Muhammet'in,

İslamı yaydıktan sonra ümmetini toplayıp onlarla vedalaştığı Veda Hutbesi'nde halka peygamberlik görevini yapıp yapmadığını sorması ve halkın da peygamberlik vazifesini yerine getirdiği şekilde bir cevap vermesi üzerine göğe parmağını kaldırıp üç kez Şahid ol yarab! demesi arasında pek öyle bir fark olmasa gerek. Çünkü her iki şahsiyet de kendi uluslarını birleştirmiş, kaos içinde yüzen dünyayı, Tanrı'nın kurallarını (Oğuz'un temsil ettiği dünya görüşünde töreyi) yeniden yer yüzüne hâkim kılarak kozmosa kavuşturmuşlardır⁷. Destanın her iki nüshasında da Oğuz'un daha doğumundan itibaren bizzat Tanrı tarafından gönderildiği vurgulanmaktadır. Tanrı tarafından yer yüzüne gönderilmiş ve bu çerçevede sıradan insanlarda olduğu gibi bir doğum olayı gerçekleşmemiştir. Uygurca nüshada, Oğuz'un evlendiği kızların su, ağaç ve dağ kültleri ile birlikte ele alındığı görülmektedir. Karlırından birisi, bir ışık hüzmeleri içinde gökten inerken diğeri de bir ağaç kovuğunda Oğuz tarafından bulunmuştur. Oğuz'un evleneceği ve altı evlat sahibi olacağı kızlar, bizzat Tanrı tarafından Cennet'ten gönderilmişlerdir. Çünkü, kutsal ağaç, kutsal su ve kutsal dağ doğrudan Tanrı'nın Cennet'i ya da katı ile ilgilidir. Kutsal ağaç ve dağların zirveleri Cennet'e kadar uzanırken kutsal akarsular da Tanrı'nın Cennet'inden gelip tekrar oraya dönmektedir. Bunda da büyük ve kutsal akarsuların kutsal dağlardan kaynaklanması etkili olmuştur. Bazı Tanrı'nın Cennet'ine varan kutsal dağın tepesinden, yani, Tanrı'nın katından indiğine inanılan kutsal akarsular, Tanrı mekânından gelip yine onun mekânına dönmektedir. Nitekim, Anadolu'da

Hıdırellez kutlamaları sırasında genç kızların dileklerini bir kâğıda yazıp akarsulara atmaları da doğrudan bu inançla bağlantılı olsa gerektir⁸.

Türk kahramanlık destanlarında yer alan alp tipini, Türk topluluklarının çok geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve tarihsel süreçte farklı gelişimler sergilemeleri sebebiyle iki ana grupta ele almak mümkündür. Kuzey ve Güney Sibiryaya bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarına nazaran Batı Türklerinin (Oğuzların) çok daha erken dönemlerde büyük devletler kurabilecek seviyeye gelebilmeleri sebebiyle, Oğuz Türklerinin destan geleneğinde yer alan alp tipinin devlet kurma ve dünyaya nizam verme düşüncesine erken dönemlerde sahip olduğu görülmektedir. Türk destan geleneği içinde alp tipinin en yüksek noktaya ulaştığı Oğuz Kağan'da bu devlet kurma ve dünyaya nizam verme düşüncesi çok gelişmiş bir şekilde yansıtılmaktadır. Batı, kuzey ve doğu Türklerinin destancılık gelenekleri arasında bir geçiş dönemi arz eden Manas destanında, bu ara coğrafya ve geçiş döneminin özelliklerini görmek mümkündür. Oğuz'da yurdu ve halkı düşmana karşı savunma ve özgürlüğü yeniden kazanma zorunluluğu söz konusu değilken, Manas'ta öncelikle esaret altına giren Kırgız topluluğunu esaretten kurtarma ideali ve bu idealin gerçekleşmesiyle birlikte Oğuz'da olduğu gibi, bir büyük devlet kurma ideali ortaya çıkmaktadır⁹. Meydana gelen bu farklılıkların sebeplerini, Türk gruplarının çok geniş bir coğrafyada birbirinden farklı gelişim süreci yaşamalarında aramak gerektiğini düşünmekteyiz. Kuzey ve Güney Sibiryaya Türk gruplarının kahramanlık destanlarında

bahadırların, daha çok yurtlarını işgâl eden komşu hanlara karşı mücadele yürüttükleri görülmektedir. Türkistan coğrafyasında da Kıpçak gruplarının ilerleyen dönemlerde Çin, Kalmuk, Moğol ve Rus baskınlarına karşı savunma pozisyonuna geçtikleri de bilinen bir husustur. Bu bölgelerdeki Türk gruplarının yaşamış oldukları tarihi olaylar, tabiatıyla destanlarda terennüm edilmiş ve destanlardaki bahadır tipleri de tarihi olayların seyrine göre şekillenmişlerdir.

Türk kahramanlık destanlarında terennüm edilen olaylar ve bu olaylarda rol alan bahadırların Türk toplumunun tarihi ile düşünüş ve inanış sistemlerinden kopuk bir şekilde ortaya çıktığını iddia etmek, destanları meydana getiren toplum, çevre ve şartları göz ardı etmek anlamına gelecektir. Türk ulusunun geçmişteki kağan (han), devlet ve Tanrı telakkileri, doğrudan onun tarafından meydana getirilen destan metinlerinde de yansıtılmıştır. Kök Türk yazıtlarındaki Türk Bilge Kağan ile Kül Tigin'in gece uyumadan gündüz oturmadan Kök Türkleri esaretten kurtarıp yeniden büyük millet ve devlet haline getirme maceralarıyla¹⁰ Oğuz, Manas gibi destan kahramanlarının maceraları arasında elbette ki, paralellikler olacaktır. Türk'ün Tanrı, kağan, devlet anlayışı ile Oğuz Kağan ve Dede Korkut Kitabı başta olmak üzere pek çok destanî metinde ortaya konulan Tanrı, kağan ve devlet anlayışları aynıdır. Tanrı, yukarıda da söylediğimiz gibi, her şeyin üzerinde olan, kâinatı kendi iradesiyle yaratan en büyük ve tek olandır. Onun yaratması kozmosun teşkilidir ve onun yer yüzünde kurmuş olduğu düzenin koruyucuları, bizzat Tanrı'nın yer yüzündeki halifeleri

olan kağanlardır. Üstte Tanrı, altta devlet ve onun başındaki kağan yer almaktadır. Kağanlar, bizzat Tanrı tarafından gönderilmiştir ve onlar ulusu koruyup yücelterek kozmosun (törenin) devamlılığını sağlarlar¹¹. Kağana ve devlete karşı baş kaldırmak Tanrı'ya ve onun kurduğu düzene baş kaldırmayla eş tutulmakta ve hoş karşılanmamaktadır. Türk ulusu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında, ki bu aynı zamanda kozmosun (törenin) bozulup kaosun hakim olmaya başlaması anlamına gelmektedir, Tanrı, Türk ulusu yok olup tükenmesin diye kağanları gönderir ve onlar da Türk ulusunu, çok hızlı yaşanan, gece uyumadan, gündüz oturmadan gerçekleştirilen mücadeleler sonucunda yok oluşun eşiğinden çekip alırlar. Böylece, devam etmesi gereken düzen (töre) varlığını sürdürmektedir. Bizzat felaketler anında dünyaya gelip tahta oturan kağanlar, vazifelerini tamamladıktan sonra uçmağa vararak ya da kergek bolarak tekrar Tanrı katına giderler. Onlar, kesinlikle geldikleri yere, yani Tanrı katına giderler¹². İşte, özellikle de büyük devlet kurma idealine sahip Türk destanlarında yer alan Oğuz, Cengiz, Manas gibi kahadırları yukarıda dile getirilen telakkiler çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Kuzey ve Güney Sibiry Türk topluluklarının destanlarının bazılarında da aynı şeyi gözlemlemek mümkündür. Onlarda da kahadırlar, obalarının, ülkelerinin işgâl edildiği, ailelerinin, uluslarının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları anlarda olağanüstü şartlarda dünyaya gelmekte ve zalimlerden, talancılardan öç alarak bozulmuş olan düzeni yeniden kurma mücadelesi vermektedirler¹³. Onların bu ey-

lemleri, Oğuz Kağan örneğinde olduğu gibi, yeryüzüne hakim olma, büyük devletler kurma idealleri çerçevesinde gerçekleşmese de daha dar bir çerçevede aynı misyona dayanmaktadır. Zor zamanlarda dünyaya gelmek, olağanüstü özelliklerle donanmak, tehlikelerle karşı karşıya kalan toplumu tehlikelerden kurtarmak ve zâlimlerden intikam almayı, Türk toplumunun Tanrı, kağan ve devlet telakkileri dışında düşünmek mümkün değildir. Bu telakkiler, Kuzey ve Güney Sibiry Türk topluluklarının kahramanlık destanlarında daha bölgesel ve dar bir çerçevede, daha çok kendi aileleri ve kabileleri adına mücadele eden kahadırların maceraları vasıtasıyla yansıtılmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, kahadırlarla ilgili bu telakkiler, daha erken dönemlerde büyük devletler kurma ve dünyaya nizam verme düşüncesine sahip olabilen Türk gruplarında daha kapsamlı ve daha yüceltilmiş bir şekilde işlenmiştir. Bazı Türk bölgelerinde dönemin sosyal ve tarihî şartları sebebiyle, kahadırların mücadeleleri, iç mücadeleye doğru kaymış ve halka zulmeden, Türk kağanlık anlayışı dışında hareket eden kağan ya da beylere doğru yönelmiştir. Nitekim Altay, Tuva, Hakas Türklerinin bazı kahramanlık destanlarında kahadırların zâlim hanlara karşı mücadele ettikleri görülmektedir¹⁴. Türk dünyasının geniş bir bölgesine yayılmış olan Köroğlu destanını da bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Köroğlu, tıpkı Altay, Tuva, Hakas, Başkurt Türklerinin bazı kahramanlık destanlarında olduğu gibi, törenin gereklerini yapmayarak halka zulmeden han ya da beylere karşı mücadele etmiş, kendisi ve içinde yaşadığı toplum adına intikam alma peşinde

koşmuştur¹⁵. Tanrı'nın nizamı anlamına gelen törenin dışında hareket etmiş olan han ya da bey, Tanrı tarafından verilen kutu geri alınarak halk arasından çıkan bir bahadır vasıtasıyla cezalandırılmaktadır.

Büyük devlet kurma ve töre adına dünyaya hâkim olma ideolojisine sahip bir toplumun ortaya çıkardığı alp tipi olan Oğuz'un yapmış olduğu mücadeleler, en az bir şeyh, bir rüya ve onun yorumu vasıtasıyla fetihlerinin ilahî olduğu vurgulanan Osman Gâzi'nin fetih mücadeleleri kadar ilahî ya da tanrısaldır. Yukarıda da vurgulandığı üzere, Oğuz ve onun gibi bahadrlar, Tanrı'nın düzeni anlamına gelen törenin sürekliliği için mücadele etmişler ve bu mücadelenin meşruiyetini de yine Tanrı'dan aldıkları kut vasıtasıyla sağlamışlardır. Onların kaotik ortamlarda (Ulusun esaret altına girip yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı anlar; törelere muhalif davranan han ya da beylerin kendi halklarına karşı uyguladıkları zulmün had safhaya ulaştığı dönemler, vs.) olağanüstü doğumları, doğumun hemen sonrasında gösterdikleri olağanüstü gelişmeler¹⁶, üstün zekâ ve vücut yapıları, binit ve silahlarının çoklukla Tanrı tarafından gökten gönderilmesi¹⁷, Oğuz örneğinde olduğu gibi, evlenecekleri kadınların da Tanrı tarafından gönderilmesi, çok hızlı bir şekilde harekete geçip misyonlarını tamamlayıp kaostan kozmosa geçişi sağlayarak daha sonra geldikleri Tanrı katına tekrar geri dönmeleri, onların belirli misyonlar çerçevesinde görevli insanlar olarak dünyaya geldiklerine ve Tanrı'dan kut aldıklarına işaretler. Onlar, tıpkı Türk devlet geleneğindeki kağan (hakan) telakkisinde olduğu gibi,

Tanrı tarafından seçilmiş insanlardır. Kuzey ve Güney Sibirya bölgelerindeki Türk topluluklarının kahramanlık destanlarındaki bahadrların daha batıdaki Türk gruplarının destanlarındaki bahadrlara nazaran daha fazla olağanüstülüklerle kuşatılmış olduğu görülmektedir. Onların sihirli silahları, giyimleri, rüzgârdan daha hızlı, kurnaz, konuşup alplara akıl verebilen, kılıktan kılığa girebilen atları, kuş ve diğer canlılarla olağanüstü göksel varlıklardan oluşan yardımcıları vardır. Obasını esir eden yabancı hanlardan ya da obasına zulmeden kendi hanından intikam alma mücadelesi veren bahadrların mücadelesinin fantastik ve masalsı unsurlarla da süslenmiş olduğu görülmektedir. Fakat, bu olağanüstülüğü sadece fantezi ya da masalsılıkla açıklamak her zaman yeterli olmamaktadır. Belirli bir misyonla kaotik bir ortamda olağanüstü şartlarda dünyaya gelen bahadır, olağanüstü özelliklerle de donatılmaktadır. Nitekim, Maday Kara ve onun çeşitli varyantlarında, bahadır Kögüdey Mergen'e atı başta olmak üzere pek çok olağan ve olağanüstü varlık tarafından yardım edilmektedir. Oğuz örneğinde ise, bütün olağanüstülükler açık bir şekilde Gök Tanrı'ya bağlanmaktadır¹⁸ ve tıpkı diğer bazı kahramanlık destanlarında olduğu gibi, her olağanüstülüğün bünyesinde derin bir anlam ya da yorum vardır. Oğuz Kağan'ın gökten inen ışık içinde ve bir ağaç kovuğunda yer alan Tanrısal kadınlarla evlenmesi ilk bakışta bütünüyle fantastik ya da olağanüstü bir durum gibi ortaya çıkmaktadır; fakat, Oğuz onlar vasıtasıyla Tanrı kutunu kazanmış ve bunun sonucunda ülkeyi yönetmek, yeni fetihler yaparak Tanrı nizamını, yani töreyi

yaymak için harekete geçmiştir. Türk toplumunun han ya da beylerin Tanrı tarafından Cennet'ten gönderildiğine dair inancı, onların evlenecekleri kadınların da bizzat Tanrı tarafından gönderildiğine dair inancın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türk devlet düzeninde han ya da beylerin yanında akıl veren, devlet yönetiminde etkin rol alan ak sakal ve bilge kişiler her zaman için olagelmıştır. Oğuz'un yanında da töre ve tanrısallığın temsilcisi, hakan ya da beyin manevi dayanağı olan bilge bir insan yer almaktadır: Uluğ Türk. O, Osman Gâzi'nin cihan devletini kuracağını müjdeleyen, kutsal rüyayı yorumlayan ve Osman Gâzi'nin manevi yönünü dengeleyen, töre ve tanrısallığın kontrolörü olan Şeyh Edebali'nin prototipidir. Kuzey ve Güney Sibiryaya Türk topluluklarının büyük devlet kurma idealine sahip olmayan ve daha dar bir çerçevede mücadele eden bahadırılarının yanında ise çoklukla, yukarıda da temas edildiği gibi, konuşabilen, son derece zeki atlar yer almaktadır¹⁹. Ayrıca, bazı kahramanlık destanlarında ataların ruhlarının da bahadırlara zor durumda kaldıkları dönemlerde akıl verdikleri ve onları güç durumlarından kurtardıkları görülmektedir.

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerden çıkarılabilecek sonuçları şu şekilde maddeler halinde sıralamak mümkündür:

1) Türk kahramanlık destanları ve alp kavramı üzerine yapılacak olan değerlendirmeler, mutlaka Türk toplumunun inanç ve düşünce kalıpları üzerine bina edilmelidir. Eski Türk toplumunun bir ve mutlak kadir olan Gök Tanrı, Tanrı düzeni anlamına gelen töre, hakan ya da bey, devlet gibi kavramlar hakkında-

ki telakkileri dikkate alınmadan Türk kahramanlık destanları ve alp tipini incelemek, yeterince doyurucu olmayacaktır.

2) Eski Türklerin Şamanistliği ve çok tanrılı inanç sisteminden tek tanrılı inanç sistemine geçişi gibi konularda temkinli olunmalı; Türk yazılı ve sözlü kaynaklarının ayrıntılarıyla ortaya koyduğu tek tanrılı bir inanç sistemi anlamına gelen Gök Tanrıçılık ve vahdet telakkisinin eski Türk toplumunun sözlü ve yazılı ürünleriyle ve mitolojik telakkilerini anlamada son derece hayati bir öneme sahip olduğu akıldan çıkarılmamalıdır.

3) Türk destanları üzerinde yapılan tasnif denemeleri daha geniş bir coğrafyaya teşmil edilmeli ve özellikle de İslam öncesi ve İslamî dönem Türk destanları sınıflandırmasının muğlaklığı ortadan kaldırılmalıdır. Yapılan tasniflerin sadece Batı Türklerinin geçirmiş olduğu evreler dikkate alınarak yapılmasından vazgeçilmeli, daha çok coğrafi dağılım ve destanların konuları dikkate alınarak sınıflandırmalar yapılmalıdır. Bu tür bir sınıflandırma, farklı coğrafyalarda yaşayan ve farklı sosyal ve tarihî gelişim süreçleri takip etmek zorunda kalmış olan Türk gruplarının destanlarını daha kolay ele almayı sağlayacaktır. Bütün Türk destanlarını kapsayan tasnif denemelerinde, M. Fuad Köprülü'nün Türk destanları üzerine yaptığı tasnifler iyi bir çıkış noktası olacaktır.

4) Türk kahramanlık destanlarındaki bahadır ya da alp tipini, Türk topluluklarının tarihte uğramış oldukları sosyal, siyasî, iktisadî, coğrafi ve kültürel değişimler sebebiyle iki ana grupta ele almak mümkündür. Bunlardan ilki,

Güney ve Kuzey Sibirya Türklerinin destanlarında görülen ve daha çok esaret altındaki ya da yabancı hanlar tarafından yağmalanmış kabilesini ve obasını esaretten kurtarma; esir edilen ya da öldürülen aile fertleriyle kendi hanları tarafından zulme uğrayan ulusun intikamını alma düşünceleriyle harekete geçen mazlum bahadurları kapsarken ikincisi de Oğuz Kağan örneğinde olduğu gibi, büyük devlet kurma idealine sahip, törenin sürekliliğini sağlamaya çalışan, daha medenî bir toplumun temsilcisi olan bahadurları içine almaktadır. Bir de her iki sınıflandırmadaki bahadurların ortak özelliklerini yansıtan bahadurlardan söz etmek mümkündür. Manas, hem Güney ve Kuzey Sibirya kahramanlık destanlarındaki bahadurlar gibi, esaret altındaki ulusun yeniden özgürleşmesini sağlama, hem de birinci aşamayı tamamladıktan sonra büyük devlet kurma mücadelesini vermektedir. Oğuz Kağan, alp tipinin zirveye ulaşmış ve İslamiyet tesiriyle teşekkül eden Türk destanlarının belirgin tipi olarak görülen alp-erenle büyük oranda ortak vasıflara sahip olan bir temsilcisidir. Onu harekete geçiren misyon ve kut kavramı, Güney ve Kuzey Sibirya Türk destanlarına nazaran daha belirgin ve ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaktadır.

5) Alp tipini, sadece Batı Türklerinin yaşamış olduğu sosyal ve tarihî süreci dikkate alarak İslam öncesi Türk destanlarının belirgin bir tipi olarak vasıflandırmak, yukarıda da üzerinde sık sık durulduğu gibi, Türk destancılık geleneğini bir bütün halinde ele almamanın doğurduğu hatalı bir değerlendirmedir. Alp kavramını, Altay, Hakas, Tuva, Sa-ha, Kırgız, Kazak, Başkurt, vs. Türkleri-

nin destancılık geleneklerini göz ardı ederek incelemek ve bu kavram çerçevesinde yorum yapmak, her zaman eksik ve hatalı tespitlerin doğmasına sebep olacaktır.

NOTLAR

* Yazı, İlesam tarafından 26-28 Mayıs 2000 tarihinde İçel'de düzenlenen **Uluslar arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı**'nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Nitekim merhum Bahaeddin Ögel'in **Türk Mitolojisi** (2 c.) adlı eserinde yapmış olduğu değerlendirmeler, yine merhum Hikmet Tanyu'nun araştırmalarıyla (**Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, vs.) günümüz genç kuşak türkologlarından Metin Ergun'un Türk halk inanmaları, Türk inanç ve düşünce sistemleri ile Türk destanlarından yola çıkarak Türklerdeki ağaç, su kültleri üzerinde yapmış olduğu yeni değerlendirmeler (Aşağıda bu değerlendirmelerden sık sık faydalanılacaktır.), Türk inanç ve düşünce sisteminde geçmişten günümüze kadar meydana gelen değişikliklerin büyük oranda kabukta kaldığını, Gök Tanrı inancının Anadolu sahası müslüman Türklerin bilinç altında günümüzde bile canlı bir şekilde varlığını sürdürmekte olduğunu ortaya koymuştur.

*** Burada, başta V. M. Jirmunskiy, S. S. Surazakov, Muhtar Avezov olmak üzere bazı Rus ve Türk kökenli araştırmacıların Türk destancılık geleneği üzerinde yapmış oldukları çalışmaları hepten yok saymak ya da küçümsemek düşüncesinde olmadığımızı hemen belirtmeliyiz. Özellikle de V. M. Jirmunskiy'in **Tyurkskiy Geroičeskiy Epos** (Leningrad 1974) adlı eseri, günümüzde hâlâ aşılamamış bir çalışma vasfını sürdürmektedir. Son dönemlerde, diğer Türk bölgelerindeki Türk kökenli bazı araştırmacıların (Şâkir İbrayev, vs.) da son yıllarda yaşanan olumlu gelişmeler çerçevesinde önemli çalışmaları gerçekleştirdikleri, dikkatli gözlerden kaçmamaktadır. Fakat, bütün bu iyimser gelişmelere rağmen, bu bölgelerde hala boyculuk esasına dayalı bir zihniyetin bu tür çalışmalarda etkisini sürdürdüğünü de üzülenek belirtmek gerekmektedir.

² Geçmiş dönemlerde Türk bakış açısını yansıtan bir türkoloji mantığı çerçevesinde başta M. Fuat Köprülü, Bahaeddin Ögel gibi büyük türkologlar ta-

rafından yapılan destan çalışmaları, ilerleyen dönemlerde Türk gruplarının siyasi şartlar sebebiyle birbirleriyle ilişkiye geçememesi, araştırmacıların karşılıklı iletişim kurarak kaynak ve bilgi aktarımını gerçekleştirememeleri sonucunda atıl kalmıştır. Fakat, son yıllarda değişen siyasi şartlar sonucunda bazı türkologların büyük oranda kendi çabalarıyla özlemi duyulan çalışmaları gerçekleştirmeye başladıkları görülmektedir. Bu araştırmacılar, yakın dönemlere kadar sadece Rus ve Batılı türkologlar vasıtasıyla haberdar olduğumuz Türk topluluklarının destancılık geleneklerini mukayeseli bir şekilde incelemeye başlamışlar, bu çerçevede Altay, Hakas, Başkurt gibi bazı Türk boylarının destan metinlerini (Alp Manaş, Ural Batır, Maaday Kara, Altın Arıg, vs.) Türkiye’de ilk kez neşretmişlerdir. Halen yürütülmekte olan Türk Destanları Projesi’nin de yakın bir dönemden itibaren meyvelerini vereceği beklentisi bütün araştırmacıların ortak duygusudur. Bütün bu gelişmeler sahanın uzmanlarının gözünden kaçmamaktadır. Fakat, geçmişte Fuat Köprülü’nün temelini attığı ve öğrencileri tarafından sürdürülmeye çalışılan Türk merkezli türkoloji mantığının tam anlamıyla yeniden oluşturulmaması ve araştırmacıların Sovyet türkolojisi mensupları tarafından vaktiyle ortaya konulan verileri tenkit ve bilimsel mantık süzgecinden geçirmeden Türkiye Türkçesine aktarma kolaylığına kaçabileceği endişesi, Türk destancılık geleneğini incelemede aşılması gereken önemli birer engel olarak sahanın uzmanlarının önünde durmaktadır.

³ Mehmet Kaplan’ın alp, gazi ve veli tipleri üzerindeki değerlendirmeleri için bk: Mehmet Kaplan, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, 3, Tip Tahlilleri**, 2. b., İstanbul 1991, 11-28; 47-65; 101-111; 113-119; 120-131.

⁴ Pek çok Batılı sosyal bilimcinin (Antropolog, dinler tarihçisi, folklorist, vs.) Darwin’in tekâmülcü görüşünden kaynaklanan ve Karl Marks ve F. Engels tarafından bir sistem haline getirilen insanlığın çeşitli ekonomik ve sosyal aşamalardan geçerek ilkelden (vahşilikten) moderne/medeniliğe (Batı Avrupa uluslarının bulunduğu nokta) geçtiği görüşünü sosyal bilimlere uygulayarak meydana getirdikleri tekâmülcü, sosyal Darvinci metotları, yer yüzünde yaşayan diğer toplumlar (Asya, Afrika ve Amerika kıtasının yerli ve eski halkları) üzerinde uyguladıkları ve Batı Avrupalı ulusların geçirdikleri, aşamaları geçirmeyenleri ilkel ya da yarı-medeni kavimler

olarak değerlendirdikleri bilinen bir husustur. Bu yaklaşım, yer yüzündeki pek çok topluluğun geçmişte ahlak, aile, sosyal dayanışma, tek Tanrı inancı gibi kavramları bünyelerinde barındırmadıkları, bu kavramlara daha sonraki dönemlerde, özellikle de Hıristiyanlığı ve medeniyet götürücü Batı Avrupalı ulusları tanıdıkça sahip oldukları genel kanısının doğmasına sebep olmuştur. Geçmişte bütün toplumlar panteonlar sistemine sahipti ve daha sonraki dönemlerde bu toplulukların bazıları Orta Doğu kökenli tek tanrılı inanç sistemine geçmişlerdir, vs. Günümüzde de pek çok antropolog ve folklorist, Malinowski başta olmak üzere yukarıda kısaca özetlenen görüşleri şekillendiren kişileri olduğu gibi bir tenkide tabi tutmadan takip etmektedirler. Batı’daki bu yaklaşım, daha sonraları Marksizm’in hakim ideoloji olarak benimsenmesiyle birlikte pek çok Rus kökenli antropolog ve folklorist (V. Verbitskiy, A. Anohin, E. M. Meletinskiy, vs.) tarafından da kabul görmüş ve Sibirya ile diğer bölgelerde yaşayan müstemele toplulukları üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalarda kullanılmıştır.

⁵ Bu hususu, Türk grupları arasından derlenmiş olan yaratılış, Tufan ve kıyametle ilgili mitolojik metinler çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. bk: Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. b., Ankara 1986, 13-25; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, 1. c, Ankara 1989, 419-493; Yaratılış mitlerindeki Tanrı ile onun yardımcılarının konumu hakkında bk: Mehmet Aça, **Kültür-Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Âletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler**, **Millî Folklor**, 6 (45), Bahar 2000, 43-51. Türklerdeki tek tanrılı inanç sistemi hakkındaki görüşler için bk: İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980, 42-67; Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, 2. b., İstanbul 1986; Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul 1987; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, 2. c., Ankara 1997, 145-150 (Eserin ikinci cildinin 1997 yılındaki Milli Eğitim Bakanlığı yayımında, Ögel, Türklerdeki tek Tanrı/Kök Teñri inancıyla İslam’daki Allah inancı arasındaki paralellik ve kağanların Tanrı’nın elçisi olduğu inancı üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.); Sait Başer, **Gök Tanrı’nın Sıfatlarına Esmâü’l-Hüsna Açısından Bakış**, İstanbul 1991; Sait Başer, **Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna**, İstanbul 1995, 1-9; Sait Başer, **Yahya Kemal’de Türk Müslümanlığı**,

İstanbul 1998, 28-31; Metin Ergun'un Türk destanları ve inanış-düşünüş kalıplarından yola çıkarak su, ağaç ve dağ kültlerini incelediği makaleleri (Aşagıda Ergun'un bu çalışmalarına sık sık müracaat edilmiştir.), Türklerdeki tek tanrılı inanç sistemini bir bütün olarak ortaya koyma yolunda önemli bir mesafe alınmasını sağlamıştır.

⁶ W. Bang-G R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936, 33.

⁷ Diğer pek çok konu ve kavramda olduğu gibi, kaos ve kozmos kavramlarının yorumlanması ve daha iyi anlaşılabilmesi hususunda Mircae Eliade'ya çok şey borçlu olduğumuzu belirtmeyi bir borç biliriz. Meşhur dinler tarihçisi Eliade'nın **Kutsal ve Dindışı** (Ankara 1991), **Ebedi Dönüş Mitosu** (Ankara 1994), **Mitlerin Özellikleri** (İstanbul 1993), **İmgeler ve Simgeler** (Ankara 1992) adlı eserleri, Türk inanış ve düşünüş sistemlerini yorumlama çabalarımızda temel kaynaklarımız arasında yer almıştır.

⁸ Türklerdeki ağaç, dağ ve su ile ilgili bu tür inanışlar için bk: Abdülkadir İnan, Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler, **Makaleler ve İncelemeler-I**, 2. b., Ankara 1987, 491-495; Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 48-65; Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, 2. b., Ankara 1987; Ögel, **Türk Mitolojisi**, 2. c., 315-494; Metin Ergun, Bahkesir'de Ağaç Kültü, **I. Bahkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 1-2 Haziran 1998**, Bahkesir 1999, 413-417; Metin Ergun, Türk Ağaç Kültü İnançının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları, **İkinci Milletler Arası Dede Korkut Kollokyumu-Bakı 21-26 Aralık 1998** (Bildiri metni yayımlanmamıştır); Metin Ergun, Türk İnanç Sistemine Göre Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültü İnanç, **Uluslar Arası Dede Korkut Bilgi Şöleni-Konya 6-10 Ekim 1998** (Bildiri metni yayımlanmamıştır). Mitolojik dönem Türk düşüncesinde kutsal (mübarek) ağaç, Tanrı'ya ulaşmanın yoludur. Yani Tanrıyla insan arasında bir vasıta. İnanca göre kutsal dağlar gibi kutsal ağaçların da başları insan gözüyle görülmeyecek şekilde göğe doğru uzanmakta ve Türk düşüncesine göre gökte olduğu farz edilen ve bir ışık âleminden ibaret olan Cennet'e ulaşmaktadır. Cennet de Türk düşüncesinde esas itibarıyla "mekândan münezzeh" olarak kabul edilen Tanrı'nın dünyayı ve insanları idare ettiği mekândır. Kutsal ağaçlar, zamanla bu konumdan uzaklaşarak Türkün düşüncesinde Tan-

rının somut bir görüntüsü olarak algılanmaya başlamış ve "tanrısal"lık kazanmıştır. Dağ ve Hakanla birlikte bir nevi Tanrı'nın yeryüzündeki izdüşümü olarak görülür hale gelmiştir. Tanrı değil, fakat tanrısal olarak kabul edilen kutsal ağaç, Türk düşüncesinde ilerki dönemlerde Tanrı'yı sembolize etmeye başlamıştır. Kutsal ağaç artık mitolojinin sözcüklerinde Tanrı'nın ve dünyadaki tanrısallığın sembolü haline gelmiştir. Dede Korkut hikâyelerinin kelimelerindeki mahiyeti de böyledir. Dede Korkut'ta "tanrısal"lık'ın tam karşılığıdır.

Türk mitolojisinde kutsal olarak kabul edilen ağaçların belli vasıfları vardır. Bir ağacın kutsal olarak görülebilmesi için mutlaka bu vasıflardan en az birine sahip olması gerekir. Bu vasıflar esas itibarıyla Gök Tanrı'nın sıfatlarıdır. Bu vasıflar şunlardır: a) Yalnız ağaç olmalıdır: Bir ağacın kutsal olarak kabul edilebilmesi için mutlaka bulunduğu mekânda yalnız başına bulunması gerekir. Türk düşüncesine göre Tanrı tektir ve eşi ve benzeri yoktur. Tanrıyı sembolize eden varlığın da onun bu sıfatına uygun olması gerekir. b) Yapraklarını yaz-kış dökmeyen ya da çok az döken bir ağaç olmalıdır. Türk düşüncesine göre ebedî olan tek şey Tanrı'dır; Tanrı ölmez. Aynı şekilde Tanrı'yı sembolize eden varlık da ebedî olmalıdır. Yaz-kış yapraklarını dökmeyen ağaç, bu haliyle sonsuzluğu sembolize eder. c) Kutsal ağaç, etrafındaki ağaçlardan ya daha uzun, ya da daha heybetli, daha gösterişli olmalıdır. Türk inancına göre Tanrı, el-kebir, el-melik, el-azimdir. Yani Tanrı, bütün mevcûdattan daha büyük, daha sahip, daha hakim ve daha azametli, daha gösterişlidir. Tanrı'nın bu dünyadaki sembolü de aynı sıfatlara sahip olmalıdır. ç) Kutsal ağaç, meyvesiz olmalıdır. Türk düşüncesinde Tanrı doğmaz ve doğurmaz. Türk inancında her şeyi var eden, fakat kendisi var edilmeyen; doğmamış ve doğurmamış olmakla birlikte sonu da olmayan şey Tanrıdır. d) Kutsal ağaç, etrafındaki ağaçlardan daha yaşlı olmalıdır. Türk düşüncesinde Tanrı, sonsuzluğun, ebediliğin sembolüdür. Yaşlılık Tanrısallığın yani sonsuzluğun sembolüdür. e) Kutsal ağaç, geniş ve koyu gölgeli olmalıdır. Türk düşüncesinde Tanrı sığınılan şeydir. Tanrı zorda kâlanlara yardımcı olur.

Kutsal ağaçla ilgili bu vasıfları daha da çoğaltmak mümkündür. Bu vasıfları ne kadar çoğaltırsak çoğaltalım, bilmemiz gereken kutsal ağaçla ilgili bütün bu niteliklerin aynı zamanda Tanrı'nın sıfatları olduğudur. Yeryüzünde Tanrıyı değil ama

“tanrısallığı” temsil eden kutsal ağaç, en az bir özelliğiyle Tanrıyı insanların düşünce dünyasında sembolize etmektedir (Ergun, Türk Ağaç Kültü İnancının Dede...).

⁹ Manas destanının geçen yüzyıldaki en güzel neşirlerinden birisi için bk: **Manas-Kırgız Elinin Baatırdık Eposu**, 3 c., Bişkek 1995. Ayrıca, Manas destanını hemen her yönüyle inceleyen bir ansiklopedi için de bk: **Manas Ensiklopediya**, 2 c., Bişkek 1995. Bu ansiklopedi vesilesiyle, Türkiye kökenli türkologları bekleyen bir başka görevin de Oğuz Kağan üzerine Manas üzerine hazırlanmış bu ansiklopedi gibi bir eser hazırlamak olduğunu burada belirtelim. Hazırlanacak ansiklopedi ya da kapsamlı bir eserin Oğuz Kağan ya da Oğuznamecilik merkezli ve Türk dünyası destanlık geleneğini kapsar bir yapıda olması gerekmektedir.

¹⁰ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 16. b., İstanbul 1992, 38-39.

¹¹ Tanrı, hakan ya da beylere, tanrısal düzen anlamına gelen Türk töresini sürdürmeleri için kut vermekte ve şayet hakan ya da beyler, Tanrı ve törenin hilafına davranırlarsa, Tanrı kutu geri almakta ve hakanla birlikte halkı da zelil etmektedir. Kut, Tanrı bağışdır ve hükümlerle töre hükümleriyle sınırlıdır. Eski Türklerin inanış sistemini ve devlet anlayışını şekillendiren Tanrı, kut, töre ve hakan (bey) kavramları üzerinde yapılan kapsamlı bir çalışma için bk: Sait Başer, **Kutadgu Bilig’de Kut ve...** Türk ve Moğol uluslarının inanç sistemi üzerinde bir hayli mesai sarf etmiş olan Batılı bir türkologun kut, kağan, Tanrı ve töre kavramları hakkında 1960’lı yıllarda ileri sürmüş olduğu önemli görüşleri için bk: Jean-Poul Roux, **Eskiçağ ve Ortaçağ’da Altay Türklerinde Ölüm** (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999, 33-47; 82-88.

¹² Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yime bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunu yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. **İlig tutup törüg itmiş. Özi ança kergek bolmuş** (Kültigin Abd., Doğu cep. 3-4. satırlar.). **Tengri yarıtkaduk üçün** illig ilsi retmiş, kaganlığ kagansiratmış, yağ baz kılmış, tizlig sökürmüş, başlıg yükündürmüş. Kangım kagan ança ilig törüg kazanıp **uça barmış** (Kültigin Abd., Doğu cep., 15-16. satırlar.). Metin Ergun’un şu ifadeleri Türklerdeki, özellikle de Oğuz elindeki han ve han sülalesi hakkındaki inanışı çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır: Eski Türk inancında Han soyun-

dan olan oğlan ölmez, sulardan veya dağlardan uçurur. İnanca göre bu dünyada vazifeleri bitince veya Tanrı’nın emir ve yasaklarının dışına çıkınca han soyundan gelenler, Tanrı katına uçarlar. Onlar için “öldü” denilmez. Çünkü inanca göre onlar Tanrı’nın Cennet’inden vazifeli olarak gelmişlerdir ve vazifeleri bitince tekrar Cennet’e gideceklerdir (Ergun, Türk İnanç Sistemine Göre Dede...)

¹³ Altay Türkleri arasında çeşitli varyantlarıyla (Kan Püdey, Ösküs Ool, Oçı-Bala, vs.) birlikte yaşayan Maaday Kara’da Kögüdey Mergen, ölüme iyiden iyiye yaklaşmış Maaday Kara’nın obasını düşmanın yağmalamak üzere olduğu bir anda dünyaya gelir. Bahadırın dünyaya geleceğinin haber verilmesi ve doğumu sırasında ve sonrasında meydana gelen olağanüstülükler, destanda ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Kögüdey Mergen’in olağanüstü bir şekilde doğumunun gerçekleşeceği sırada obada kaos ortamı hakimdir. Yaşlı Maaday Kara derin uyku dayken karısı Altın-Targa meydana gelen olağan dışı olaylar sebebiyle kocasını uyandırır. Maaday Kara’nın halkı yurtlarından göçüp gitmiş, sürüler de otlakları terk ederek kayıplara karışmıştır. Bütün bu olaylar, kötülüğün temsilcisi olan Kara Kula Kağan’ın Maaday Kara’yı ve halkını tutsak edip Altay’ı yağmalamak için harekete geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün bu olaylar karşısında bir kendisine arka çıkacak çocuğunun olmadığına hayıflanılan Maaday Kara, eve döndüğünde yaşlı karısının bir erkek çocuğu doğurduğunu görmüştür. Kaos ortamında dünyaya gelen Kögüdey Mergen’in iki kürek kemiğinin ortasında parmak izi şeklinde kara bir ben vardır. Göğsü baştan aşağı saf altın, sırtı ise gümüşdür. İki gün sonra konuşup anne diyerek anesinin koyduğu bezleri tepip yırtar. Altı gün sonra babam der, ağaç beşiği tekmeleyip kırar. Sol elinde dokuz yüzlü kara taş, sağ elinde de yedi yüzlü taş sımsıkı bir şekilde durmaktadır. Göbeği yoktur ve deliği kapalıdır, vs. Maaday Kara, kendisini bekleyen felaketin farkındadır ve oğlunu Kara Kula Kağan’ın zulmünden kurtarabilmek için bir beşiğin içine koyarak güneşin gözünü körelten, zil seslerinin yankılandığı alacakaranlık dağın tepesine çıkar. Tepede bir kayanın başında dört kayının altına beşik kurar ve Bu kara dağ baban olsun, bu dört gövdeli kayın anan olsun! der (**Maaday Kara, Altayskiy Geroičeskiy Epos**, Moskva 1973.). Maaday Kara, oğlunu üzerinde kutsal kayın ağacının bulunduğu kutsal dağın-ki bu dağda zil sesleri yankılanmaktadır- tepesine koymakla onu doğrudan Tanrı’ya ema-

net etmektedir. Burada dikkati çeken bir diğer husus da Kögüdey Mergen'in doğumunun tıpkı Manas'ta olduğu gibi, düşmandan gizlenmesidir. Her iki kahadır da hızlı bir şekilde gelişerek obayı ya da ulusu esaret altına alan düşmandan intikam alarak uluslarını tekrar hür ve güçlü hale döndüreceklerdir. Kögüdey Mergen'in mücadelesi sadece obayı yağmalayıp ulusu esir eden kötü hana ve onun olağanüstü güçlerine karşı yönelikken Manas'ta mücadele, sadece ulusun özgürlüğünü yeniden kazanmayla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Oğuz'da olduğu gibi, fetihler yaparak büyük devlet kurmaya da yönelmiştir.

¹⁴ Altay kahramanlık destanları üzerinde çalışmalar yapmış olan İ. V. Puhov, Altay kahramanlık destanlarında terennüm edilen konuları şu şekilde sınıflandırmaktadır: a. Kahramanın canavarlarla mücadelesi, b. Kahramanların yer altı dünyasının hakimi Erlik'le mücadelesi, c. Kahramanın dünlüğü ve düğünü, ç. Kahramanın yabancı hanların işgallerine karşı yürüttüğü mücadelesi, d. Kahramanın sömürücü-zulmedici kötü hanlarla mücadelesi (İ. V. Puhov, *Altayskiy Narodny Geroičeskiy Epos, Maaday Kara, Altayskiy Geroičeskiy Epos*, Moskva 1973, 30.). L. V. Grebnev'in Tuva kahramanlık destanlarını konularına göre tasnifi ise şu şekildedir: a. Kahramanın sadece eş (gelin) aramak için yaptığı mücadeleler, b. Kahramanın eş (gelin) aramakla birlikte hanlarla yaptığı mücadeleler (Burada hanlar genellikle mitik güçlere sahiptirler.), c. Kahramanın hanlara ya da diğer yabancı istilacılara karşı yürüttüğü mücadele (L. V. Grebnev, *Tuvinskiy Geroičeskiy Epos*, Moskva 1960'tan S. M. Baysklan, *Poetika Tuvinskogo Geroičeskiy Eposa*, Kızıl 1987, 7.)

¹⁵ Mehmet Kaplan'ın Köroğlu'nun alplık vasfına sahip olup olmadığı hakkındaki görüşlerini (*Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, 3, *Tip Tahlilleri*, 2. b., İstanbul 1991, 101-111.), başta Güney ve Kuzey Sibirya Türk toplulukları ve Başkurt Türkleri olmak üzere bazı Türk gruplarının destanlarındaki zalim ve sömürücü hanlara karşı mücadele eden kahadılarını dikkate alarak yeniden okumak gerektiği düşüncesindeyiz.

¹⁶ Rus araştırmacı V. Ya. Propp, destanlarda ve masallarda görülen çabuk büyüme sürecinin kurtarcının doğumuyla ilgili olduğunu düşünmektedir. Belirli bir misyonla dünyaya gelen kahadının kaos ortamında dünyaya geldiğini ve doğduktan çok kısa bir

süre sonra misyonunu gerçekleştirmeye giriştiğini dile getirir. Kahraman, kahır ve bela sırasında doğar ve hemen yardım etmeye, ailesini ve halkını kurtarmaya başlar. Kahraman, yetişkin bir şekilde doğmaktadır; çünkü, yetişkin oğlan öbür dünyadan gelen birisidir. Kadın, yetişkin bir delikanlı doğuramayacağı için yeni bir motif ortaya çıkıyor ve çocuk hemen yetişkin bir insana dönüşüyor. Bu durum masallar için de söz konusudur (V. Ya. Propp, *Motiv Çudesnogo Rozjdeniya-Uçenie Zapiski LGU, Seriya Filoloģeskaya*, L. 1941, vıp. 12, 18. c., 97.).

¹⁷ Mesela, Altay Türklerinin destanlarından Ak-kaan'da adı Ak-sakallı bir ihtiyar tarafından verilen kahramana silahları ve atı, bizzat Tanrı tarafından verilmektedir. Kahraman, evin önüne Tanrı tarafından bırakılan giysilerini ve atını bulur (Ögel, *Türk Mitolojisi*, 1. c., 316-318.).

¹⁸ Oğuz Kağan destanının Reşideddin tarafından kaleme alınan nüshasında, Oğuz'a Tanrı'nın nurlu feyzinin (kut) eriştiğinden ve güç ile onu toplumun diğer bireylerinden ayıran vasıflara (Bilim ve hüner, ok atma, kargı kullanma, kılıç çalma ve bilgi hususunda âleme ün salma.) Tanrı'nın bu nurlu feyzi sayesinde sahip olduğundan vurgulu bir şekilde söz edilmektedir. Ancak Allah istediği ve kut verdiği için Oğuz bu tür vasıflara sahip olabilmıştır (A. Zeki, Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, 2. b., İstanbul 1982, 18.). Oğuz'un Tanrı kutunu alması, büyük güç ve hünere sahip olması, Uygur nüshasında çeşitli sembollerden (Işık, su, ağaç, dağ, ışık içinde gökten inen Tanrısal kızla ağaç kovuğunda bulunan Tanrısal kız, vs.) faydalanılarak aynı düşünce ve inanç çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

¹⁹ Mesela, Tuva Türklerinin kahramanlık destanlarından olan Bayan Toolay'da, Karatı-Kaan tarafından babası ve anası öldürülen kahraman, Karatı-kaanın obasında çobanlık yaparken bir gün bir tayla karşılaşır. Tay ona, mağarada babası tarafından saklanan eşyalarını ve savaşı teçhizatlarını nasıl bulacağını anlatır. Bu eşyalara sahip olan kahraman, birden bire olağanüstü bir şekilde batıra dönüşür. Kahramana yardımcı olan tay da kahraman, batır ata dönüşür. Daha sonra at, kahramana Tuman-Kıskıl Attıg Mōge Sagan Tolay adını vererek kendisinden kaçırılan nişanlısını nerede ve nasıl bulacağını söyler (Baysklan, 9.).